

Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakır Madenleri (1453-1789)¹

Erdem Saka²

Bayburt University, Research Assistant, Faculty Of Humanities And Public, Bayburt, Turkey

Received- Accepted: 31.07.2019-14.10.2019

Research Article

Öz

Osmanlı toplumunda saraydan, dini mekânlara, sosyal müesseselerden harp aletlerine kadar toplumun her tabakasında bakır madenleri revaçtadır. Osmanlı ordusunda kullanılan topların hammaddesi olarak stratejik bir öneme haiz olan bakır madenleri, devletin iç ve dış siyasetine dahi nüfuz etmiştir. Bundan dolayı, savaş gibi olağanüstü dönemlerde bakırın ihracı yasaklanmıştır. Osmanlılar, bakır madenlerini bazen ticaret amacıyla satmış, bazen dostluk nişanesi olarak gelen yabancı devlet temsilcilerine vermiş bazen da siyasi denetim amacıyla bakırın hibe ve ihraç edilmesine müsaade etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli bakır madenleri Küre, Keban-Ergani ve Gümüşhane olmakla birlikte muhtelif zamanlarda muhtelif yerlerde birçok bakır madeni işletilmiştir. Bu çalışmada başta mühimme defterleri olmak üzere kronikler, seyahatnâmeler ve araştırma-inceleme eserlerden yararlanarak Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında bakırın kullanım alanlarını inceledik.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Bakır, Küre, Keban-Ergani

Copper Mines In the Ottoman Empire (1453-1789)

Abstract

In the Ottoman society, copper mines are popular in every level of the society from palace to religious places, from social institutions to war tools. Copper mines, which have a strategic importance as the raw material of the cannons used in the Ottoman army, have penetrated even the domestic and foreign politics of the state. Therefore, the export of copper was prohibited in extraordinary times, such as war. The Ottomans sometimes sold copper mines for trade, sometimes gave them to representatives of foreign states who came as a sign of friendship, and sometimes allowed the grant and export of copper for political control. Although the most important copper mines of the Ottoman Empire were Küre, Keban-Ergani and Gümüşhane, many copper mines were operated in various places at several times. In this study, we examined the usage areas of copper in Ottoman social and economic life by making use of chronicles, travel books and research-examination works, especially in the Mühimme Defteri.

Keywords: Ottoman Empire, Copper, Küre, Keban-Ergani

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² erdemsaka@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8149-6949.

Giriş

Bakır madenleri gündelik hayatta kullanılan kap kaçak gibi mutfak eşyalarının yanında harp sanayinde bilhassa top yapımında kullanılan stratejik madenlerdir. Ayrıca ateşli silahlar ve topların kullanılmasından önce 'cephe kavramı kısmen değişmeden' kılıçla savaş devrinde de kılıç ve kalkan gibi savaş araçlarının hammaddesi olarak kalay, demir ve bakır gibi madenler kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bakır, kükürt, kurşun, güherçile ve demir gibi madenler harp sanayini kendisine bağımlı kılmıştır.

Osmanlı ordusunun donanımını yürüten tophâne, tershâne, cebehâne ve baruthâneler ordu için büyük roller üstlenmişlerdir. Başta İstanbul olmak üzere, bazı maden merkezlerinde ve sınırlara yakın stratejik mevkilerde askerî endüstriye ait kurumlar tesis edilerek, ordunun ihtiyaçlarına cevap vermişlerdir. Balkanlar'da Kratova, Maydenek (Sırbistan); Anadolu'da Gümüşhane, Küre (Küre-i Nühas/Kastamonu), Keban-Ergani gibi madenler askerî tedarik için büyük ölçüde temin edildiği bakır madenlerine sahiptir (Altunbay, 2002, s. 796). Osmanlı padişahları, madenlerdeki üretimin harp zamanında dahi devam ettirilmesine önem vermişler ve yabancı ülkelere maden ihracını yasaklamışlardır.

Osmanlılar zaman zaman bakır madenlerinin iç ve dış piyasaya sürülmesini yasaklamışlardır. Ancak bu yasaklar stratejik gerekçelerle, geçici olarak uygulanmış olmakla birlikte sıradan dönemlerde Hindistan, İran gibi ülkeler başta olmak üzere birçok ülkeye bakır ihraç edilmişti. Osmanlılar, harp aletlerinin ve bu maddelerin hammaddelerinden olan bakırın ihracını özellikle harp dönemlerinde yasaklamışsa da stratejik malzeme olarak adanmadığı bakır mutfak eşyalarının satılmasına zaman zaman müsaade etmiştir.³

Diğer taraftan ülke üretiminin büyük kısmını karşılayan İstanbul'daki Tophâne-i Âmir'e yönelik tedarik her dönemde büyük boyutlarda gerçekleşmekteydi. Osmanlı bakır madenlerinde çıkarılan ham bakır, kâlhânelerde tasfiye edilmekteydi. Bundan sonra ise İstanbul'daki Mahzen-i Amire'ye gönderilerek buradan çeşitli ihtiyaçlar için muhtelif kişi ve kurumlara tevzi edilmekteydi. 2 Ağustos 1532 tarihli bir belge de; gelen bakırların Has Bahçe'de bulunan Mahzen-i Amire'ye konulması ferman olunmuşken küçük miktarda bakır için Mahzen-i Amire'nin açılmaması gerektiğinden yüz kantar bakırın Anbar-ı Amire'de muhafaza edilmesi ve köslerin tamirinde lazım olan bakırın buradan tedarik edilmesine dair Kanunî Sultan Süleyman'ın emri⁴ bulunmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere Mahzen-i Amire'de büyük miktarlarda Anbar-ı Amire'de ise küçük miktarlarda bakır depolanmaktadır.

---

³ Erzurum beğlerbeğine hüküm ki: Mektub gönderüb diyâr-ı şarktan gelen Acem tüccan tâ'ifesi Rûm vilayetine ve Burusa'ya varub harîrlerin ve sair meta'lann fûrîht edüb giri diyâr-ı şarka gitmek üzere geldiklerindeâlet-i harbden ve yarar at ve yarar katırdan ve gümüş ve bakırdan yukarıya alup gitmek için yükleri ve davarları bi'z-zat yoklandukda bazı tâcirlerde birer mikdar sahan ve tepsi bulunup yukarıya gönderülüb Erzurum'da fûrîht itdirilmekle kendü evlerimiz için birer mikdar tepsi alruz, küllice bakır olmadıktan sonra bize gadr olur, bu takdirce bu semtten gelüb gitmekden feragât ederüz diye cevâb iderler. Yukarı canibe gümüş ve yarar at ve silah gibi ihracı memnû nesnelere gitmesinden ihtiyat edüb bakır evânîsinden iki üç kat'a sahan ve tepsi kullandıklarında mani'ü müzâhim olmayasun. 11 Rebiü'l-evvel 967/11 Aralık 1559, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 3 Numaralı Mühimme Defteri (MD 3), Hüküm 664, s. 297.

⁴ 29 Zilhicce 938/2 Aralık 1532, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hatt-ı Hümayun (Hat), nr. 1446/1.

Madenlerin Hukuki Statüsü ve İşletilmesi

Osmanlılar madencilik işlerinin kural ve kaidelerinin çoğunu, maden ocaklarının birçoğunu devletin kuruluş evresinde temellük ettiği Balkanlardaki madencilik mirasından tevatüs etmişlerdi. Yıldırım Bayezid Han, Novo Brdo'yu fethedince Knez Lazar'ın oğlu İstefan'ın burada maden sahiplerine düzenlediği madenlerin işletme kaidelerinden Osmanlı şer'i hukukuna aykırı olmayanlar Osmanlılar tarafından aynen kullanılmıştır. Rumeli'deki birçok kanûnun ve eski Avrupa kanûnlarından alındığı iddiasının aslı budur (Akgündüz, 1992, s. 533/545). Bu maden kanunları, zamana, mekâna ve ihtiyaçlara göre ufak değişikliklere uğramasına rağmen XIX. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılan maden nizamnâmelerine kadar cari olmuşlardır.

Osmanlılar, bakır madenlerini çeşitli usullerle işletmiştir. Bu işletmelerde, temel ilke olarak üretimin devamlılığı esas alınmıştır. Bakır madenleri bazen devletin atadığı bir emin vasıtasıyla bazen de bir mültezim tarafından işlettilirdi. Bazı durumlarda Osmanlı merkezi idaresi bakırın yarısını alır ve harcamaların tamamını üstlenirdi. Kalan kısmını da genellikle satın alırdı. Bu çözümün gerekli sermayeye sahip mültezim bulunmadığı zamanlarda tercih edildiği ve Osmanlı hükümeti adına madenleri doğrudan doğruya idare etmek için maaşlı bir görevli (emin) atadığı varsayılabilir (Faroqhi, 2000, s. 218). Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren maden işletmeleri ağırlıkla yabancı girişimcilere ihale usulü ile verilecekti.

Osmanlı İmparatorluğu, madenlerdeki çalışanlara vergi muafiyeti gibi imtiyazlar vermiş ancak onları sıkı sıkıya denetlemiş ve çıkarılan cevherleri de sıkı denetime tabi tutmuştur. Bakır, devlet nazarında stratejik cevher olduğu için özel girişimciler izinsiz maden arayamazdı. Maden çıkardıkları halde ise bunun vergisini ödemek zorundaydı. 1672-73 senesinde, Berkofça'da Kırkor Artin'e iltizama verilmiş maden bölgesinde, izinsiz kazı yapıp, ham bakır cevheri elde edip ve vergisini vermeyen kişilerden vergilerinin alınması hususunda mültezim Kırkor Dersaâdet'e şikayette bulunmuştur.⁵ Ayrıca kent ve kasaba esnafı da günlük belirli bir kota ile madenlerden ham bakır alabilmekteydi.

Osmanlılar, madenlerdeki üretim potansiyelini artırmak için madencilerin çıkarmakla mükellef olduğu cevher haricinde çıkardıkları cevheri ücretini ödeyerek madenci taifesinden satın alırdı. Ya da mültezimlerin devlete vermekle mükellef oldukları kısım haricindeki kendilerine kalan ham bakır da onlardan satın alırdı. 17 Aralık 1695 tarihinde, Tophâne nazırı Hacı Yusuf'un sunduğu arzuhalde aynı sene tophânede top dökülmek üzere Kastamonu ve Gümüşhane'den gönderilen bakırların yetmediği için haricen satın alınıp tophâneye getirilen bakırdan gümrük vergisi alınmaması istenilmiştir.⁶

Osmanlı Devleti'nde madenci taifesi, madeni çıkarıcılar, kâl ve izabe edenler, nakledenler, madene yakacak temin edenler ve madeni koruyan askerler ve siviller gibi büyük bir camiadan oluşmaktaydı. Askerî sınıftan olanlar, müsellemler, yörükler, topçular, emekli sipahiler, madenciler madenlerde çalışanları oluştururken; voyvodalar, zabıtlar, martaloslar, subaşları, bölükbaşları ve sekbanlar madenlerin korunmasında görev almışlardır (Turan, 2013, s. 50).

⁵ 1083/1672-1673, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 1083/1672-1673, Yabancı Arşivler (YB), nr. 04/2-101.

⁶ 10 Cemaziyelevvel 1107/16 Aralık 1695, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Ali Emiri, Mustafa II (AE. SMST. II), nr. 37/3698.

Bakırın Kullanım Alanları

Bakır madeninin kullanım alanlarının başında ev eşyaları gelmektedir. Özellikle kap kaçak gibi mutfak eşyalarının çoğu bakır madenlerinden üretilmekteydi. Bakır kazanlar, tavalar, leğenler, sahanlar ve tepsiler kadimden beri Anadolu'da kullanılan mutfak eşyalarındandır. Bakırcılık, Osmanlılar devrinde mühim bir zanâat olmakla birlikte bakır eşya yapım zanâati ve bakır eşya ticareti kısmen de olsa günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüzde birçok şehirde 'bakırcılar çarşısı' mevcuttur. Hatta günümüzde Osmanlı'da kap kaçak işleri yapan bakırcı esnafından mütevellid "bakırcılar" isminde semtler dahi bulunmaktadır (Akdağ, 2017, s. 513). Kadim dönemlerde, bakırcılar cevheri madenden çıkarıldıktan sonra alır, ardından bunu kentteki tasfiyehanelere verirlerdi. XVIII. yüzyılda bakır arıtma çoğunlukla yerel eşrafın elindeydi (Faroqhi, 2017, s. 298-299).

Harp Sanayi

Bakır madenleri, Osmanlı Devleti döneminde harbiye ve mâliye gibi alanlarda büyük bir öneme haizdir. Osmanlı Devleti, kuruluş devrinde hızlı bir teşkilâtlanma içerisinde olmakla beraber bakır madenlerini de bu dönemde kullanmaya başladığına dair sarîh deliller mevcuttur. Bu açıdan askerî yapıda bir devlet olan Osmanlı'nın özellikle top yapımında bakır madenlerine büyük önem verdiği ve hatta madenlere yönelik içeride ve dışarıda özel bir politika izlediği kayıtların tetkikinden anlaşılmaktadır. Özellikle yoğun fetihlerin ve tedrici bir genişlemenin olduğu dönemde harp sanayileri, madenleri işleyip çeşitli silahlar üreten stratejik merkezlerdir. Ortaçağ'ın feodal toplum düzenini, savunma ve saldırı telâkkisini radikal bir şekilde olmasa bile kısmen değiştiren toplumların hammaddesi olarak kullanılan malzemelerden biri bakırdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumların çoğu – prangi, eynek, saçma ve benzerleri gibi en küçük çaplılar hariç- ana bileşeni bakır olan tunçtan dökülmekteydi (Agoston, 2006, s. 224).

Kanunî Sultan Süleyman devrinden itibaren hem Avrupa'da hem Balkanlar'da hem de doğu toprakları ile Mısır'da belirli merkezlerde top dökülmeye başlanmıştır. Bunun sebebi de buraların her türlü ulaşım imkânlarına sahip büyük merkezler olmaları, ayrıca bakır madenleri ile diğer madenlere yakın olmalarıdır (Aydüz, 2006, s. 49). Yani II. Mehmed devrinde mevcut olan top döküm tesisleri Kanunî devrinde İmparatorluk sathına yayılmıştır. Bakır madeni gemi yapımında da kullanılmaktadır. Ahşap olan gemilerin bazı kısımları öteden beri bakır idi (Kütükoğlu, 2018, s. 325). Evliya Çelebi, II. Mehmed devrinde ganimet olarak elde edilmiş Kadırga Limanı'ndaki bakır bir gemiden ve Tophâne taraflarında bu geminin bir muadilinin olduğundan bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 2017, s. 75).

Osmanlılar tespit edilebildiği kadarıyla ilk defa II. Kosova muhasarasında, nefit ve zeytinyağına batırılmış yün güherçile, balmumu ve kükürt gibi yanıcı maddelerden oluşan humbaralar (bakırdan yapılmış) kullanmışlardır (Aydüz, 2006, s. 406).⁷ Ayrıca İstanbul'un fethinde de bakır toplar kullanılmıştır. İstanbul muhasarası için Saruca isimli top döküm ustası 300 kantar ağırlığında o zamana kadar misli görülmemiş bakır bir

---

⁷ Hamdi Binark, ilk humbaraların II. Murad devrinde bakırdan yapıldığını ve içine ufak demir parçaları, karabarut ve küçük kurşun yuvarlakların doldurularak hazırlandığını ileri sürer.

top dökümüştü (Müneccimbaşı Ahmet Dede, 1975, s. 257). Aynı zamanda bu topun muadili başka bakır toplar da dökülmüştür. Bu toplar, İstanbul muhasarasında kullanılan en büyük toplar olmakla birlikte 11 kantar ağırlığında gülle atmaktaydılar. 1478 yılında yapılan İskenderiye muhasarasında ise en büyüğü 13 kantar gülle atan toplam 11 top kullanılmıştır. (Aydüz, 2006, s. 25). Bakır ve kalay, tunç top yapımında kullanılan ana malzemelerdendi. Top kalıplarının içlerine 40-50.000 kantar bakır ile maya olmak üzere eski top kırıkları atılırdı. Kalayla bakır belli bir orada karıştırılarak husule gelen tunç top kalıplarına boşaltılırdı (Kütükoğlu, 2018, s. 414). Tunç toplar genellikle yüzde 89,5 ile yüzde 91,4 bakır ve yüzde 10,5 ile yüzde 8,6 kalaydan dökülürdü. (Agoston, 2017, s. 152).

Kanunî döneminde Kefe Vilayeti, Rodi Kalesi ve sair yerlerden getirilen bozuk, kırık ve eski toplar ham bakırla birlikte mayalık olarak eritilip yeni toplar yapılmıştı. Dergâh-ı âli Topçubaşılardan Sinan Ağa, Silahdar cemâ'ati eminlerinden Mehmed Bey, Kâtip Hasan ve Tophâne-i Âmire mahzeni kantarcılarından Mehmed nezaretinde, 9 Haziran 1527 ile 21 Şubat 1528 tarihleri arasında Tophâne-i Âmire'de büyük darbzen topları dökmek için muhtelif miktarlarda bakır ve tunç verilmişti. 201 kantar ağırlığında 1490 parça bakır, kal' edilmiş 95 kantar ve bakiye 2 kantar 68 lodra bakır, 78 kantar ve 68 lodra tunç hazine defterdârı tarafından Tophâne-i Âmire'ye teslim edilmişti. 8 Mayıs 1527 tarihinde 555 kantar ağırlığında 4.639 parça külçe bakır, 3 Haziran 1527 tarihinde 505 kantar ağırlığında 4.178 parça külçe bakır ve Bahçe-i Âmire'ye teslim edilen toplam 1.060 kantar ağırlığında 8817 parça külçe bakır Tophâne-i Âmire'ye teslim edilmişti. Ayrıca aynı tarihlerde İstanbul harc-ı hâssa emini Cafer Çelebi uhdesindeki 28 kantar ve 48 lodra bakır ve bozuk toplardan kalan 94 kantar 7 lodra ağırlığındaki bakır, tunç top dökülmek üzere Tophâne-i Âmire'ye teslim edilmişti.⁸

Bakır alaşımli toplar gemilerde de kullanılmaktadır. 1525 yılında Babü'l-mendep Boğazını geçerek Hint okyanusuna açılan Selman Reis'in başında bulunduğu Osmanlı donanmasında, 530 adet bakırdan bacaluşka taşı, 900 adet bakırdan darbuzan taşı (Orhonlu, 1996, s. 14) bulunmaktadır. Yine 1522-1526 tarihleri arasında mavna ve kadirga gemilerinin ziftlenmesi işinde kullanılmak üzere Tophâne-i Amire'de 20 kantar (1080 kg.) bakırdan kazanlar yapılmıştır. 1528 yılında da Gelibolu'daki hassa gemilerin ziftlenmesinde kullanılacak 122 adet zift ergitme kazanları için 15 kantar (810 kg.) bakır sarf edilmişti (Aydüz, 2006, s. 306). Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bakır cevheri silahların hammaddesi olarak kullanılmasının yanında, silahların üretildiği kalıp ve kazan gibi her nev'i malzemenin hammaddesi olarak da kullanılmıştı. Örneğin, Kayseri'deki güherçile kazanlarının tamire muhtaç olduğu için 500 kıyye bakır verilmesi hususunda Küre kadısına hüküm yazılmıştır.⁹

Diğer yandan daha XVI. yüzyılın başlarından itibaren bakır, İmparatorluğun birçok uzak yerindeki taşraya ham olarak gönderilip orada top ve sair malzeme yapılması istenirdi. Kanunî Sultan Süleyman döneminde Bağdat'a top dökülmek üzere gönderilen bakırın korunması ve Bağdat'a ulaşması için güzergâh üzerindeki

⁸ Muhâsebe-i nühâs [ve] rûy ve kal'î ki rihîten-i darbzenhâ-i büzürg an-tahvî-i Sinan Ağa ser-topçuyân-ı Dergâh-ı âli ve Mehmed Bey emîn an-cemâ'at-i silahdârân ve Hasan el-fâkîr kâtip ve Mehmed mahzenî ve vezzân be-Tophâne-i Âmire an 9 şehri-i Ramazân sene 933 ilâ gâye-i Cumâde'l-ülâ sene 934. Mad d. 7668, s. 4.

⁹ 16 Muharrem 1083, 14 Mayıs 1672, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İbnülemin Maden (İE. MDN), nr. 1/52.

kadırlara hükümler yazılmıştır.¹⁰ Ayrıca ham bakırın İmparatorluğun ağır sanayinin en büyük merkezi olan başkent İstanbul'a gönderilmesi ve sıkı muhafaza edilmesi istenirdi. Küre bakırının yanı sıra Gümüşhane bakır da yerel ihtiyaçların karşılanmasında kullanılmış, hammadde olarak muhtelif illere ve İstanbul'a gönderilmiştir.¹¹ 6 Ocak 1780 tarihinde Tersane-i Amire'deki kalyonların zift-katran kazanları ve bakır kapları için cebehânedden 2.000 vukiyye ham bakır verilmiştir.¹²

Mâliye

Bakır madenlerinin diğer bir kullanım alanı ise mâliyedir. Bakır, dünyanın birçok yerinde para basımında kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk bakır para Osman Bey devrinde basılmıştır. Mangır adıyla anılan bakır sikke, akçenin birimi olarak da iş görüyordu (Kütükoğlu, 2018, s. 324). XVI. yüzyılda, hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırla kent arasındaki iktisadî bağların güçlenmesi nedeniyle kentlerdeki nüfusun yanı sıra kırlardaki nüfus da piyasalara girerek gümüş akça ve bakır mangır kullanmaya başlamıştı (Pamuk, 2017, s. 14). Bakır sikke basımında ham cevherler, Küre ve Gümüşhane'deki ocaklardan temin edilmekteydi. Bununla birlikte ihtiyaç halinde piyasadan da satın alınmaktaydı (Kütükoğlu, 2018, s. 335). Gümüş sikkeler genellikle İstanbul ve Balkanlar'da basılırken, bakır sikkeler genellikle Anadolu'da ve başkentte üretilip Balkanlar'a gönderilirdi (Pamuk, 2018, s. 59)

Gümüş sikkelere de bir miktar bakır karıştırılmaktaydı. 1690 yılında İstanbul darphânesinde Hollandalı tüccarların getirdiği Lehistan *zolotalarından* esinlenerek basılan sikkeler yüzde altmış gümüş, yüzde kırk bakır alaşımdan oluşmaktaydı (Pamuk, 2017, s. 154). Bakır ve gümüş-bakır paraların ayarını düzenlemek için bunlar sürekli olarak dolaşımdan çekilmekte ve darphâneye sevk edilmekteydi. Burada giderek daha hafif ağırlıkta yeniden basılmakta ve dolaşıma sokulmaktaydı (Braudel, 2017, s. 273). Diğer yandan bakır madeni, Osmanlı'nın ithâl ettiği malların nakdi karşılığında verdiği bir metadır. İpek ve baharat gibi malların ödemesi olarak Doğu'ya nakledilen ticari bir emtia ve ticari bir ödeme birimi olarak bakır kullanılıyordu (Brummett, 2009, s. 218). Görüleceği üzere bakır, bazı dönemlerde mübadele aracı olarak bir çeşit *trampa* sisteminin sermayesi olarak işlev görmüştür.

Bakır sikkelerin Osmanlılar'da da enflasyonun artışına binaen bazı dönemlerde fazla revaçta olmadığına dair veriler mevcuttur. Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'ın elçisi Busbecq'in (Osmanlı İmparatorluğu'nda 1555-1560 yıllarında bulunmuştu) Amasya'da bakır sikke istediği bir bakırcının "Birkaç gün önce elinde bir küp dolusu bakır sikke olduğunu, ancak bunların değersiz olması nedeniyle eritip bronz kaplar yaptığını" beyan etmesine kızdığını yazmıştır (Bucbecg, 2019, s. 54). Bakırcının sikkeleri eritmesi, Kanunî

---

¹⁰ Hâliyâ Bağdâd'da mîrî top dökme için Dergâh-ı Mu'allam topçuların kethudâsıyla bakır irsâl olunmağın buyurdum ki: Her kangınızın taht-ı hükümetine dahil olursa mahûf-u muhâtarâ olan mahallerde mezkûra kifâyet mikdân âdem koşup emîn-i sâlim birbirinize ulaştırıp irsâl olunan bakıra zarar gelmekden ihtirâz edesiz. 22 Ramazân 972/23 Nisan 1565, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 6 Numaralı Mühimme Defteri (MD 6), Hüküm 1058, s.131.

¹¹ Sefer-i Hümayun dökülecek toplara ve Gümüşhane madeninden mürettep olup eski maden emini Hafız Mehmed Ağa zamanında ve sonra İstanbul'a gönderilen bakırların miktarına ve muhtelif mahallerde gizli bakır satılmaması gerektiği. 13 Rebiü'l-evvel 1188/24 Mayıs 1774, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Cevdet Askeri (C. AS), nr. 336/13430.

¹² 28 Zilhicce 1193/6 Ocak 1780, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Ali Emiri Abdülhamid I (AE. SABH. I), nr. 345/24115.

devrinin sonuna doğru artan enflasyondan mütevellid paranın değerinin düşmesinden neşet etmiştir. Zira aynı dönemlerde bu durumu teyit edecek deliller mevcuttur. 1565 yılında, Lehistan'da kurulan pazara davar vs. eşyalarını satmak için giden Boğdanlılara, Leh halkının gümüş akçe yerine başka yerlerde geçmeyen bakır akçe verdikleri ve eskiden 1 altın 70, 1 guruş 45 bakır akçe ederken şimdi altunun 93, guruşun 55 bakır akçeye yükseldiği, bundan da Boğdanlıların ticarî bakımdan zarara uğradığı anlaşılmaktadır.¹³

Kanunî döneminde darphânedeki bakır para basıldığına dair kayıtlarda mevcuttur. Kanunî dönemindeki Kefe vilayeti, Rodi Kalesi ve sair yerlerden gelen bakırların kaydedildiği 7668 nolu muhasebe defterinde; yüklü miktarda bakır para basılmak üzere İstanbul darphânesine teslim edilmişti. Darphâne nâzır Hoca Kemal ve akçe emini Abdullah Çelebi'ye bakır para basılmak üzere 27 Temmuz 1527 tarihinde, 50 kantar (yaklaşık 2.823 kilogram) ağırlığında 400 adet bakır külçe teslim edilmişti.¹⁴ XVI. yüzyılda para basılmak üzere darphâneye yüklü miktarlarda bakır teslim edildiğine dair bunun gibi kayıtlar mevcut olmakla birlikte XVII. yüzyılda da darphâneye yüklü bakır teslim edildiğine dair kayıtlar mevcuttur. 28 Ocak 1603 tarihinde İstanbul Harc-ı Hassa eminine yazılan hüküm de; İstanbul Darphânesi emini Ali Bey'e 500 kantar (yaklaşık 28,300 kilogram) bakır verilmesi emredilmişti.¹⁵

Gümüşhane, tophâneye bakır tedarik eden önemli merkezlerden biri olduğu gibi, para basılmak üzere darphâneye de bakır tedarik eden merkezlerdendir. 4 Aralık 1762 tarihinde Gümüşhane ve Gümüşhane'ye bağlı madenlerden maden emini Osman Ağa tarafından satın alınıp İstanbul'a gönderilen 131.781,5 vukiyye bakır darphâneye teslim edilmişti.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılmakta olan altın paralar ise genellikle günlük hayatta kullanılmayacak kadar büyük değeri olan servet biriktirme aracıyken, içeriklerindeki gümüş oranlarına bağlı olarak gümüş sikkeler ve bakır mangırlar gündelik hayatın parçasıdır. Bakır mangırın gümüş akçe karşısındaki değeri ise bölgeden bölgeye değişmekle birlikte genellikle akçenin 1/4 veya 1/8'i kabûl ediliyordu. Bakır mangır XVII. yüzyılın son çeyreğinde önemini kaybetmişse de daha sonra tekrar basılmıştır (Kütükoğlu, 2018, s. 334).

Sosyal ve Dini Mekânlar

Bakır, sosyal ve mukaddes mekânların tezyin edilmesinde kullanılan, kadim dönemlerde estetik açıdan ehemmiyet kesbeden bir madendi. Han, hamam, kervansaray ve cami gibi önemli yerlerde kullanılan bakır, Osmanlı sosyal hayatının da ayrılmaz parçalarındandı. Bakır madeninden yapılmış malzemelere cami kubbelerinde sıklıkla rastlanılmaktaydı. Evliya Çelebi, Kanunî Sultan Süleyman'ın fethettiği Estergon Kalesi'ndeki Kızılelma Cami'ini tasvir ederken bu camide altın, bakır ve çeşitli değerli taşların kullanıldığına dair

¹³ 11 Muharrem 973/8 Ağustos 1565, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 5 Numaralı Mühimme Defteri (MD 5), Hüküm nr. 61.

¹⁴ Be-cihet-i bürîden-i fiütis-i kâdiru'd-darb-ı İstanbul an-yed-i Hoca Kemal nâzır ve Abdullah Çelebi emini-i fiütis, 400 aded 50 kantar. 29 Şevvâl 933/29 Temmuz 1527, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler, (Mad. d), nr., 7668, s. 4.

¹⁵ 15 Şaban 1011/28 Ocak 1603, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İbnül Emin Darphâne (İE. DRB), nr. 1/6.

¹⁶ 17 Cemazıyelevvel 1176/4 Aralık 1762, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Cevdet Darphâne (C. DRB), nr. 4/459.

bilgiler vermektedir (Evliya Çelebi, 2017, s. 360).¹⁷ Medine'deki kutsal mekânların tezyin edilmesi ve eşyalarının yapımında da bakır madeni kullanılmıştı.¹⁸ Diğer yandan Sultan I. Ahmet'in kılıç kuşandığı 21 Aralık 1603 tarihinden bir gün sonra yazılan bir hatt-ı hümayunda Medine-i Münevvere mühimmatı tertibatından otuz iki şamdan, dört minare alemi ve on altı kubbe alemi için 150 kantar bakır verilmesi emredilmişti.¹⁹

Kanunî Sultan Süleyman devrinde Mimar Sinan tarafından inşa edilen Süleymaniye Cami'sinin minarelerinde de bakır kullanılmıştı. Dört minarenin "alem"lerinin bakırdan yapılmasına karar verilmiş ve bunları yapan kazancılara 8.000 akçe verilmişti. Ayrıca bakırdan yapılan bu "alem"ler altınla yaldızlanmış, bu işlem için de 158 altın sikke harcanmış, işlemi yapan yaldızcılara 1.000 akçe verilmişti (Barkan, 1979, s. 76). Diğer yandan Osmanlı sarayında da bakır işleriyle uğraşan çeşitli sanat ve zanâat erbabı mevcuttu. Sarayda bakır ve gümüş gibi malzemelerin üzerine altın işlemeciliği ya da kakmacılığı yapan *zernişânlar* ve *kıftegerânlar* gibi sanat erbabı mevcuttu. Ayrıca çelik, demir ve bakır gibi madenlerden üretilen Osmanlı güzlerini altın ve sair değerli taşlarla tezyin eden *bozdoğanlar*, bakır gülabdan, buhurdan, leğen-ibrik ve maşrapa gibi eşyalar yapan *kazganıyanlar* ve sarayın bakır malzemelerini kalaylayan *kalcıyanlar* da Osmanlı sarayının sanat erbabındandır (Pozcu, 2010, s. 35/36/55/65/78). Görüleceği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda saraylardan, dini mekânlara, sosyal müesseselerden günlük hayatta kullanılan ev aletlerine, üretim tesislerinin çeşitli malzemelerinden harp aletlerine kadar toplumun her katmanında bakır madenleri kullanılmaktadır.

Gündelik Hayat

Kahve ibriği, kahve tepsisi, küçük kahve bakracı, ocak olmayan evlerde mangal, su güğümü, kalaylanmış tencereler, sahanlar (Kütükoğlu, 2018, s. 324), bakırdan yapılan bazı ev eşyalarından olmakla birlikte günümüze ulaşmamış muhtelif bakır eşyalar özellikle şeriye sicillerinde zikredilmektedir. Bakır ibrik, bakır matra, bakır çalar saat, bakır sini, bakır sâtil, bakır yağ dibesi, bakır süzek, ve bakır raht (Güdeoğlu, 2013, s. 241/2/3/4/5/249/256) gibi ev eşyalarından eğer takımı olan *rahtlara* kadar birçok bakır eşya şer'îye sicillerinde kayıtlıdır.

Bakır ürünlerin kalaylanması için ve tunç toprakların yapımında ihtiyaç duyulan kalay madenleri ise Osmanlı topraklarında bulunmayan istisnai madenlerdendir. Osmanlı'dan önce Uzak Doğu'dan ithâl edilen kalay, Osmanlılar devrinde ise genellikle İngiltere'den ithâl edilmiştir. Bir Protestan ülkesi olan İngiltere, Papa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na kalay ve kurşun ihracına koyduğu yasağa uymayabiliyordu (İnalçık, 2017, s. 449).

---

¹⁷ İçi öyle sanatlı ve murassa mavi gök kubbecik mücevherdir ki insan gördüğünde şaşkın olup hayran kalır. Safi altın çökürme zer nişanlı bakır tas içine kaplama altın kakılmış ve aran silü, lâcivert, kırmızı, yeşil siyah, sarı ve kızıl çeşit camlar ile süslenmiş cilâli bir mina kubbedir ki her işini bukailemun nakışlı hayâl-pesend eylemiş. Gerçi kubbenin aslı bakırdır ama saf bakırdan eser kalmayıp bu acayıp ve garip kubbe altın yaldız ile yaldızlanmış ve cilâlanmış bir altınlı kubbe olmuştur.

¹⁸ Hala Medine-i Münevvereye irsâl olunan minber için yüz otuz dört kantar bakır lazım olmuştur ferman olunmak babında emr-i saadetlü padişahi alempenâh hazretlerindir. 21 Safâr 974/7 Eylül 1566, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hatt-ı Hümayun (Hat), nr. 1446/5.

¹⁹ 18 Recep 1012/22 Aralık 1603, BOA, Hat, nr. 1654/2.

Tokat Bakır İşletmeleri

Anadolu bakırının asıl tüketicileri Osmanlı bakır dökümhaneleri ve özellikle de İstanbul'daki Tophâne-i Amire idi (Agoston, 2006, s. 141/190/193/196/203). Ayrıca ham bakırın tasfiye edilip İstanbul'a gönderildiği merkezlerin en önemlisi Tokat'tır. Bakır metalürjisinde Türkiye'nin en büyük merkezi haline gelen Tokat, binlerce devenin oluşturduğu kervanların Ergani'den getirdiği ham bakırın tasfiye ederek çıkardığı saf bakırın bir bölümünü yine kervanlarla doğrudan doğruya götürerek veya Samsun'a indirerek oradan deniz yolu ile İstanbul'a göndermiş, bir bölümünü şehirde genişlemeye devam eden bakır eşya imalatına tahsis etmiş, arta kalanı da diğer bölgelere gönderilmek üzere tüccara teslim etmiştir (Genç, 2017, s. 284).

Osmanlı Devleti'nde iç ve dış pazara önemli miktarda bakır madeni tedarik eden Tokat bakır işletmeleri, Tokat'ın büyük bir cazibe merkez haline gelmesinde pay sahibidir. Kentte oldukça faal bir kalhane vardı ve uzun süre kentin iktisadî hayatına önemli derecede canlılık katmıştı. Sanayi bakımından Tokat'ı bakırcı ve kazancılar şehri addetmek yerinde olacaktır; çünkü orada yapılan bu imâlat nefâseti ile bütün Osmanlı ülkelerinde şöhret kazanmış olup, Tokat'ın bakır kapları, sinileri, mangalları, kazanları vs. Erzurum'a, İstanbul'a, Amasya'ya, Samsun'a ve diğer vilayetlere sevk edilmiştir (Genç, 2017, s. 285).

Tokat'ın bakırcılığı seyahatnamelere de konu olmuştur. Fransız botanikçi Joseph de Tournefort 1699-1700'lerde çıktığı Anadolu seyahati esnasında Tokat'a da uğramış ve burada büyük çapta bakır kap kacak ticaretinin olduğunu nakletmiştir. Tokat'ta üretilen tencereler, taslar, fenerler ve şamdanlar İstanbul ve Mısır gibi yerlere ihraç edilmekteydi. Mamûl madde olarak dışarıya gönderilen bu malzemelerin hammaddesi ise Gümüşhane ve Kastamonu'dan temin edilmekteydi (Yerasimos, 2013, s. 222-223).

Tokat'ın yanında Sivas ve Amasya bakırcıları da bakırın Küre'den almaktaydı. Diğer yandan Osmanlı merkez idaresi, doğuya bakır taşıyan kervanlara her zaman kuşkuyla yaklaşırdı, çünkü bu değerli madenin İran'a ihracı mümkündü. Madenlerden bakır madeni satın almak isteyen bakırcılar iyi niyetlerini ispat etmek zorunda olup, buldukları kentteki kadılarından getirdikleri işlerin yasallığına dair akreditasyon mektuplarını ibraz etmek zorundaydılar (Faroqhi, 2000, s. 223). Tokat'ta Temmuz 1786'ya kadar iki adet mîrî kalhâne mevcuttu ve bunlardan birisi Mevlevihâne'ye ait olmakla birlikte diğeri yaklaşık 250 yıllık geçmişi olan Tokat voyvodalığı mukaatasına aitti (Tızlak, 1995, s. 647). Görüleceği üzere Tokat bakırcılığı erken dönemlerde kayıtlara geçmiş olmakla birlikte XVIII. ve XIX. yüzyıllar Tokat bakırcılığının altın çağıdır.

Keban Ergani Bakır Madenleri

Ergani, İç Doğu Toros Dağlarının eteklerinde, Elazığ Diyarbakır arasında olan, milattan önce de bilinen, daha sonra ise XII. yüzyılda Araplar tarafından işletilen ve Osmanlı idaresinde ise Diyarbakır vilayetine bağlı olan bir sancak merkezidir (Memişoğlu , 1973, s. 33). Halife Ömer döneminde Ergani ocaklarından çıkarılan bakır, Mardin, Diyarbakır ve Siirt'teki atölyelerde işleniyordu. Mardin darphâneleri de bu olguyu doğrular. Artuklu hükümdarı Hüsametdin Timurtaş, 1147 yılında madene gidip bakır üretimini incelemiş ve oradan satın aldığı bakırla ilk kez Artuklu sikkelerini bastırmıştı. Görüleceği üzere Keban Ergani bakır madenleri buhranlı dönemler haricinde tarihi bir devamlılıkla işletilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin mühim derecede bakır elde edilen madenlerinden biri de Keban Ergani madenleridir. Bu madenler, iç talebi karşıladıkları gibi dışarıya ihraç edildikleri zamanlar da olmuştur. Keban-Ergani bakır madenleri kadim medeniyetler zamanında bakır çıkarılan ocaklara sahiptir. Elazığ yöresindeki bu bakır madenleri, dünyanın en eski bakır madenlerinden olmakla birlikte Osmanlı Devleti döneminde “XVII-XVIII yüzyılda” de oldukça faaldir. Keban bakır madeninde para kesmek için 1734-1735 yıllarında bir darphâne açılmıştı. (Refik, 1989, s. VI).

Ergani bakır madenleri, iç ve dış pazarda değerlendirilmiştir. İç pazarda mutfak eşyalarından harp sanayine kadar mühim kaynaklardır. Öyle ki 1780 yılında Ergani bakır madeninde 6400 ton bakır üretilmiştir (Tızlak, 1997, s. 131). Ayrıca 1730 yılında Ergani madeninde 9151 kg gümüş, 1159.3 kg altın üretilmiştir. (Tızlak, 1997, s. 127/129). Keban madeninde ise 1730 yılında 5606.6 kg gümüş, 1759-60 yıllarında ise 151 kg altın üretilmiştir (Tızlak, 1997, s. 121/123). Görüleceği üzere Keban-Ergani madenlerinde bakırın yanında önemli derecelerde altın ve gümüş üretilmiştir. Keban-Ergani madenlerinden çıkarılan ham bakır genellikle kervanlarla Tokat'a götürülmüş ve burada işlenip muhtelif yerlere tevzi edilmiştir. Ergani'nin zengin bakır cevherleri, bakır talebine karşılık vermek üzere üretimini hızla artırdıkça, Tokat'ta yalnız metalürji ve bakır eşya üretiminde değil aynı zamanda bakır ticaretinde de önemli bir merkez haline geldi(Genç, 2017, s. 285).

Küre Bakır Madenleri

Küre bakır madenleri Osmanlı Devleti'nin en büyük maden mülhakatlarından birini teşkil etmekle beraber devletin siyasî ve iktisadî açıdan iç ve dış politikalarına dahi tesir etmiştir. Osmanlı Devleti, daha XV. yüzyılda Küre bakır madenlerinden önemli miktarda bakır elde etmiştir. 1478'te Anadolu'da elde edilen gelirin yaklaşık yarısı, 150.000 altın duka ile Kastamonu bakır madenlerinden geliyordu (İnalçık, 2009, s. 243). 990 (1582) yılı tahrir defterinden Küre madenlerinden yılda 26.228 men (batman) saf bakır elde edildiğini görüyoruz. Öte yandan, 1530-82 yılları arasında, Küre'de çıkarılan bakırın parasal değeri 2.225.381 akçeden 2.752.940 akçeye çıkmıştır (Faroqhi, 2000, s. 221).

Küre bakır madenleri zaman zaman ülke dışına da ihraç edilmiştir. Vize sancakbeyinin ve Sultan'ın kendi gemileriyle, İskenderiye'de satılmak üzere muhtelif malzemeler taşıyordu. II. Bayezid'in çok yakın dostu olan Vize sancakbeyinin büyük bir kalyon, küçük bir kalyon ve bir de barça olmak üzere ticari faaliyette kullanılan üç gemisi vardı. Vize sancakbeyi bu gemilerle kereste, demir, ve balmumu nakliyatı yapıyordu. Venedik Baylosu Bembo, İskenderiye'de bakır ihtiyacı olduğunu öğrenince II. Bayezid'in satılmak üzere buraya sekiz bin miera Kastamonu bakırını gönderdiğini iddia etmişti (Brummett, 2009, s. 139). Ayrıca, Küre'de mühim bir madenci taifesi bulunmakla birlikte doğal olarak bakır madenciliğine dayalı bir istihdâm söz konusudur. 1486-87 yılı tahrir defterinde (Küre'de) ustabaşı oldukları 16 piş-i küre vardır. 15. yüzyıl defterinde 60 kadar madenci ya da maden işleyiciden (küreci) de söz edilmektedir (Faroqhi, 2000, s. 217).

Küre bakırını, devlete iktisadî anlamda önemli gelir sağlamakla birlikte yerel anlamda da istihdâm açısından ve doğal olarak iktisadî açıdan bir canlanma vesilesidir. 1582 yılı tahrir defterinden Küre havzasında

kayıtlı vergi mükelleflerinin küçümsenmeyecek bir bölümünün “hizmetkâran-ı Küre-i mamure” sayıldığını öğreniyoruz. İki bini aşkın yetişkin erkekten oluşan bu gruptaki kişilerin genel olarak işçilik yaptığı anlaşılmaktadır. Küre madenlerinde çalışan köylülere ilişkin 1530 yıllarına ait kayıtlar mevcuttur. Bu yıllarda madende çalışanlar Hoşalay, Taşköprü ve özellikle de Daday kazasındandı(Faroqhi, 2000, s. 217/218). Küre bakır madenlerinden elde edilmekte olan bakır madeni, harp sanayinde de kullanılmaktaydı. 1525-6 tarihlerinde, bacaloşka toplarına demir gülle yapmak üzere bakır kalıpların dökümü Küre’de yapılmış ve bunlar için toplam 5.800 akça ücret verilmişti (Aydüz, 2006, s. 228). Ayrıca Küre’den çıkarılan bakırın İnebolu limanından İstanbul’a gönderildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır (Faroqhi, 2000, s. 135).

Kanunî devrinde Küre bakırının yurtdışına çıkışını önlemek için çeşitli tedbirler alınmış ve sıkı sıkıya uygulanmıştır. Öyle ki Küre kadısı İran’a bakır ihracını yasaklayan hükmü geç ilan etti diye suç isnadında bulunmuş ve hükümde “sâbık” olarak bahsedildiği için muhtemelen görevinden alınmıştır. Ancak daha sonra durumun iftirâ olduğu anlaşılmıştır.²⁰ Ayrıca Kanunî’nin ilk yıllarında Osmanlılar, Küre bakırından yüklü miktarda gelir elde etmişlerdi. 1524 yılında Küre’den 592.095 akçelik gelir sağlanmış olmakla bu gelir geçen yılın geliri (626.280 akçe)’ne yakındı. 1524 bütçesinde ayrıca hazineye bakır satışından 36.781 akçe gelir elde edilmiştir. Küre’nin bakır satışından geliri 1527-1528 yıllarına ait bütçesinde 2,5 milyon akçeyi bulacaktır (Sahillioğlu, 1985, s. 425).

Osmanlı İmparatorluğu’nun Muhtelif Yerlerindeki Bakır Madenleri

Karadeniz şehirlerinin birçoğunda mezkûr dönemde bakır madeni çıkarılıp işletilmekteydi. Giresun’un Görele, Piraziz ve Tirebolu nahiyelerinde bakır madenlerinde (Saka, 2016, s. 33/61/83), Kastamonu bakır madenlerinde (Faroqhi, 2000, s. 298) ve Ordu’nun Mesudiye ilçesindeki bakır madenlerinde (Ekinci, 2013, s. 245) muhtelif dönemlerde bakır çıkarılmış ve bu cevherler hem yerel ihtiyaçları karşılamış hem de dışarıya ihraç edilmişti.

Bunun yanında Anadolu’da yukarıda zikredilen yerlerden başka, Çanakkale, Erzurum, Murgul, Fatsa, Kayı Dağı, Emrudeli, İpekli, Elmi Dağları, Nühas, Alanyurdu, Saryer, Zara, Milas, ve Pazarsuyu, Murat Dağı, Borga, Şiro, Tepehan, Gerger, Tevfik Madeni, Dojik Dağı, Çubukçur Kazıklı, Kastamonu ve Canik gibi yerlerde küçükü büyüklü madenlerde bakır çıkartılırdı (Aydüz, 2006, s. 228). Ayrıca, tarihi muhtelif bir belgede Elbistan Ahsendere’de, 1688 tarihli bir belgede Kağızman’da, 1774 tarihli bir belgede Bosna’da Kangrad Kazası’nda ve Buşavik Koyü’nde de bakır madenlerinin olduğu kayıtlıdır (Refik, 1989, s. 9/10/37/45/49/50). Diğer yandan Kıbrıs’ın fethinde bakır madenlerinin rolü olup, fetihten sonra Osmanlı Devleti Kıbrıs bakır madenlerinden de istifade etmiştir.

Anadolu’nun kadim bakır maden yörelerinden biri de Sinop’tur. Tarihçi Kritovoulos, Sinop limanını tanıtırken II. Mehmed devrindeki Anadolu’daki bakır madenlerinden de bahseder. Sinop Karadeniz’deki sahil kasabalarının en iyisi ve en zengini olduğunu ve burada bol miktarda bakır madeni çıkarılmakla beraber, bakır

²⁰ Kastamonu beğine: Diyâr-ı Acem’e bakır sattırılmaması hususundaki emri geç ilân etti diye sâbık Küre kadısı Mevlânâ Hüseyin’e iftira eden Receb’in küreğe konulmak üzere Südde-i Saadet’e gönderilmesi emredilmiştir. 5 Rebiü’l-ahir 972/10 Kasım 1564, 6 Numaralı Mühimme Defteri (MD 6), Hüküm 346, s. 206.

Asya ve Avrupa'da her yere dağıtılarak yerleşik halka altın ve gümüş olmak üzere büyük gelir sağlandığını (Kritovulos, 2018, s. 186) beyan eder. Cenevizliler, Sinop bakırını daha XIV. yüzyıldan itibaren ihraç ediyorlardı. (Brummett, 2009, s. 218). Diğer yandan 1487-90 yıllarında Kefe'ye ulaşan ve oradan Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelere ihraç edilen mallar arasında Sinop ve Küre bakırını bulunmaktadır (İnalçık, 2009, s. 343). II. Mehmed, Sinop ve İnebolu gibi yerleri fethederek kârlı bakır ticaretinin yapılması için seçenekler sunan ticari ağı da devralmış oldu. Bu ağ, II. Mehmed'in haleflerinin dahi bakır madenciligi ve bakırın dağılımı hususunda sıkı kontroller uygulamalarına neden oldu (Brummett, 2009, s. 224).

Maden ocaklarından elde edilen bakır bazen çıkarıldığı yerlerde değil çevre kent ve kasabalarda kâl ve izâbe edilmekteydi. Bunun sebebi ise kâlhânenin su kaynaklarına yakın müsait bir yerde kurulmasıydı. Bakır madeni çıkarılmadığı halde bakır kalhânesi bulunan şehirlerden biri Dıyarbakır'dı (Tızlak, 1995, s. 643). Keban Ergani bakır Dıyarbakır kalhânesinde de ayrıştırılmaktaydı. Ayrıca Bursa'da da kadim dönemlerde bakır işletmeciliği yapılmaktadır. 1487 yılına ait belgelerde Bursa fulûs (bakır para) mukaata'sı 51.666 akça olarak kayıtlıdır(İnalçık, 2018, s. 212).

Bakır İthalat ve İhracatı

Osmanlı Devleti, madenlerin kullanımını sıkı denetim altında tutmuş, savaş gibi olağanüstü durumlarda madenlerin ihracını yasaklamışsa da zaman zaman dışarıya maden çıkışına müsaade etmiştir. Kıymetli madenlere olan ihtiyaçtan dolayı XIV. yüzyılda Sultan II. Murat saltanatında madenlere ihraç yasağı konmuştu (İnalçık, 2009, s. 243). Sultan, madenleri bazen ticaret amacıyla satmış, bazen dostluk nişanesi olarak gelen yabancı devlet temsilcilerine vermiş bazen de siyasi denetim amacıyla vermiştir. II. Bayezid döneminde de Portekizlilere karşı kullanılmak üzere Mısır'a "Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin talebi üzerine" bakır verildiği görülmektedir. II. Bayezid, Mısır'a bakır götüren filonun komutanı olarak Kemal Reis'i görevlendirmişti. Bu filoda Portekizlilere karşı kullanılmak üzere elli adet top vardı. Getirilen bakır ise, Süveys'teki filoda yararlanmak üzere filonun bulunduğu yerde top dökümünde kullanılacaktı (Brummett, 2009, s. 162/163). Bakır gibi stratejik harp malzemeleri, Memlûkler dışında Açe Sultanlığı'na da verilmiştir.²¹

II. Bayezid, yaptığı politik hamlelerle hem hami rolünü üstlenerek kısmen üstünlüğünü kabul ettirmiş hem de Portekizlilerle işbirliği yapan Şah İsmail'e ve Portekiz yayılcılığına karşı önlem almış oluyordu. Daha sonra Memlûkler Rodos şövalyelerine yenilince, Rodos şövalyeleri ve Portekizlilere karşı kullanılmak üzere harp malzemesi istemek amacıyla, Kansu Gavri özel bir Memlûk elçisini 40 bin duka altınla II. Beyazıd'ın Edirne'deki karargâhına göndermişti. Osmanlılar, bu elçiye kereste, demir, kürek, ok, bir kısmı ağır 300 top, 40 kantar barut, bakır, yelken, gemi direği, her türlü donanım ve bunları İskenderiye'ye güvenli bir şekilde nakledecek sekizi kadırğa olmak üzere yirmi beş- otuz beş gemiden oluşan bir filo temin etmişti. Bu, Memlûklerin Osmanlılara bağımlılığının açıkça ifadesidir (Brummett, 2009, s. 162/163).

---

²¹ Açe padişahı tarafından Südde-i Saâdete gönderilen elçi dönüşte Yemen, Cidde ve Aden'den at, silâh, bakır vs eşya alıp götürmek isterse kendisine engel olunmaması ve kendisine gereken yardımın yapılması emredilmiştir. 13 Cemaziy'el-ahir 975/15 Aralık 1567, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 7 Numaralı Mülhimme Defteri (MD 7), Hüküm nr. 237.

Yavuz Sultan Selim, Safevîlere değerli maden ihracı ve harp alet ve edevâtı konusunda sıkı ambargolar uygulamış ve bu malzemelerin İran'a kaçışına mani olmaya çalışmıştır. Bu ve benzeri yasaklar Kanunî devrinde de uygulanmış ancak siyasi ve iktisadî blokajların zaman zaman delindiği kayıtlarda sabittir. Bunun diğer bir örneği ise 23 Mart 1566 tarihinde Erzurum Beylerbeyine yazılan hükümde: daha önce yasaklandığı halde İran'a bakır ve gümüş kaçırıldığı ve buna mani olunması gerektiği emredilen²² olaydır.

Osmanlılar da devrin siyasi konjonktöründen yararlanarak zaman zaman kendi topraklarında bulunmayan kalay gibi madenleri Avrupa'dan temin etmiştir. Osmanlı topraklarının büyük bir bölümünün bakır-kalay alışımından oluşan tunçtan döküldüğünü zikretmiştik. Bakır ve demir cevheri ile birlikte kalay da Avrupa'da *merces prohibite* veya yasaklı mal sayılıyor; bunların Hristiyan düşmanlarına ihraç edilmesine kesinlikle izin verilmiyordu. Bununla birlikte Avrupa ülkeleri arasındaki siyasi bölünmeler sayesinde ve silah ile savaş malzemeleri kaçaklığındaki geleneksel yüksek kârlar nedeniyle Osmanlılar Avrupa'dan bu tür malları alabiliyorlardı (Agoston, 2006, s. 217).

Diğer yandan stratejik öneme haiz değerli madenler her zaman devlet eliyle temin edilmezdi. Bazı tüccarlar münferit olarak kâr etmek amacıyla uluslararası düzeyde maden kaçaklığı yapmışlardır. Anadolu'dan bazı tüccarların ucuz olan Macar bakırını kaçak yollardan piyasaya soktuğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda Macaristan'dan gelen bakırın Anadolu'da çıkartılardan çok daha ucuz olduğu ya da Küre madenlerinin piyasadaki bakır talebini karşılamadığı anlaşılıyor. Macar bakır kaçaklığının önlenmesinin çok güç olduğu görülüyor (Faroqi, 2000, s. 221). Ayrıca Macar bakır kaçaklığının Osmanlı ülkesini aşır Safevîlere kadar ulaştığına dair kayıtlar dahi mevcuttur.²³

Sonuç

Bakır madenleri, uzun süre Osmanlıların muhtelif sahalarında hayat damarlarından birini teşkil etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bakır madenleri, yüzyıllar boyunca birçok üretim sektörünü kendisine bağımlı kılmıştır. Ayrıca bu madenler, bakır çıkaran madencilerden çeşitli sektörlerde işleyip mamül madde elde eden zanâat erbabına kadar birçok kişinin istihdâmına vesile olmuştur. İktisadî hayatın canlılığına göre gelişen şehirlerin tipik örneklerinden olan Tokat ve Küre gibi şehir ve kasabalar, bakır madenleri sayesinde yerel eşraf, tüccar ve devlet açısından cazibe merkezi olmuşlardır. Ayrıca Tokat bakır işletmeciliğine ham bakır sağlayan Gümüşhane, Küre ve Keban Ergani bakır, ülkenin başkentine, muhtelif şehirlerine ve yabancı ülkelere ham ve mamül olarak ulaşmış olmakla birlikte bakırcılık, önemli gelir kalemlerinden birini oluşturmuştur. Bu açıdan Osmanlı ekonomisi için hayati önem arz eden bakır madenleri açısından Osmanlılar yüzyıllar boyunca genellikle kendilerine yetmişlerdir. Günümüzdeki birçok şehirde mevcut olan bakırcı esnafı ve bakırcı çarşıları, kadimden beri var olmakla birlikte bakırın tarihi ehemmiyetini teşhir etmektedir. Günümüzdeki madenlerin kullanım alanları geçmişe nazaran daha geniş olmakla birlikte madenlerin Osmanlı Devleti'ndeki sosyal ve iktisadi hayattaki yeri günümüzdeki gibidir.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 5 Numaralı Mühimme Defteri, (MD 5), Hüküm nr. 1303.

²³ 17 Ramazan 993/12 Eylül 1585, BOA, 58 Numaralı Mühimme Defteri, (MD 58), Hüküm nr. 772.

Kaynakça

[1] Mühimme Defterleri

MD 3,5,6,7,58.

[2] Ali Emiri

Abdülhamid I (AE. SABH. I), nr. 345/24115.

Mustafa II (SMST. II), nr. 37/3698.

[3] Cevdet

Askerî (C. AS), nr. 336/13430.

Darphâne (C. DRB), nr. 4/459.

[4] Hatt-ı Hümayun

HAT, nr. 1654/2, 1446/1, 1446/5..

[5] İbnü'l-Emin

Darphâne (İE. DRB), nr. 1/6.

Maadin (İE.MDN), nr. 1/52.

[6] Mâliyeden Müdevver Defterler

Mad. d, nr.7668.

[7] Yabancı Arşivler (YB)

YB, 04./2-101.

[8] Agoston, Gabor (2006), Barut, Top ve Tüfek, (Çev: Tanju Akad), Kitap Yayınları, İstanbul.

[9] (2017), Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları, (Çev. Kahraman Şakul), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

[10] Akdağ, Mustafa (2015), Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, 3.bs., İstanbul.

[11] Akgündüz, Ahmed (1992), "Osmanlı Hukukuna Giriş ve II Bayezid Devri Kanunnâmeleri", Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, Fey Vakfı Yayınları., Cilt II, İstanbul.

[12] Altunbay, Mustafa (2002), "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", C.X, Türkler, Ankara (791-801).

[13] Aydın, Salim (2006), Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi, TTK Yayınları, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara.

- [14]Barkan, Ömer Lütfi (1979), Süleymaniye Cami ve İmaretî İnşaatı 1550-1557, C. I, TTK Yayınları, Ankara.
- [15]Braudel, Fernand (2017), II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, (Çev. M. Ali Kılıçbay), C. II, Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- [16]Brummett, Palmira (2009), Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz’de Diplomasi, (Çev. H. Nazlı Pişkin), Timaş Yayınları, İstanbul.
- [17]Bucbecg, Oigier Ghiselin (2019), Türk Mektupları Kanunî Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560), (Çev. Derin Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. bs., İstanbul.
- [18]Ekinci, İlhan (2013), “Milas (Mesudiye) Bakır Madeni”, C.VII, Turkish Studies, Ankara, (243-259).
- [19]Faroqhi, Surayya (2000), Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, Kent Mekânında Ticaret Zanâat ve Gıda Üretimi (1550-1650), (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. bs., İstanbul.
- [20](2017), Osmanlı Zanâatkârları, Alfa Yayınları, İstanbul.
- [21]Genç, Mehmet (2017), Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, 14. bs., İstanbul.
- [22]Güdeloğlu, Ayşe (2013), 131 Nolu Şer’iye Siciline Göre Gaziantep’in Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Durumu, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- [23]İnalçık, Halil (2009), Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, Klasik Dönem (1302-1606), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 30. bs., İstanbul.
- [24](2017), Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600, (Çev: Halil Berktaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [25](2018), “Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, C. I, Kronik Yayınları, İstanbul, (202-256).
- [26](2018), “Ortaçağ’da Para Politikası ve Para Değerli Maden İlişkisi”, Makaleler I, Doğu Batı Yayınları, Ankara, (162-193).
- [27]Karaman, Seyit Ali (2017), Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 1/6. Kitap, C. 1-2, Yapı Kredi Yayınları, 2. bs., İstanbul.
- [28]Kritovulos (2018), Kritovulos Tarihi (1451-1467), (Çev. Ari Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. bs., İstanbul.
- [29]Kütükoğlu, Mübahat S. (2018), Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı, TTK Yayınları, Ankara.
- [30]Memişoğlu, Ferhan (1973), Harput Bakırcılığı, Türk Etnoğrafya Dergisi, Cilt XIII, İstanbul, (33-54).
- [31]Müneccimbaşı, Ahmet Dede (1975), Müneccimbaşı Tarihi, Cilt I, (Çev. İsmail Erünsal), Kervan

Yayınları, Konya.

- [32]Orhonlu, Cengiz (1996), Habeş Eyaleti, TTK Yayınları, Ankara.
- [33]Pamuk, Şevket (2017), Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [34](2018), Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. bs., İstanbul.
- [35]Pozcu, Metin Filiz (2010), Osmanlı Sarayında Sanatçı ve Zanâatçı Teşkilâtı Ehl-i Hiref, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları, Yayımlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul.
- [36]Refik, Ahmet (1989), Osmanlılar Döneminde Türkiye Madenleri (967-1200), Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- [37]Sahillioğlu, Halil, “1524-1525 Osmanlı Bütçesi”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmûası, C. XLI, S.1-4, İstanbul 1985, 415-449.
- [38]Saka, Erdem (2016), “II. Abdülhamit Dönemi'nde Giresun ve Çevresinde Madenler”, Giresun Üniversitesi Sosyal Bil. Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun.
- [39]Yerasimos, Stefanos (2013), Joseph de Tournefort Seyahatnâmesi, (Çev. BerkayTunçdoğan), Kitap Yayınları, 4. bs., İstanbul.
- [40]Tızlak, Fahrettin (1997), Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850), TTK Yayınları, Ankara.
- [41](1995), “Osmanlı Devleti,'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır”, C.LIX, Belleten, TTK. Yayınları, sayı 226, Ankara, Aralık. (643-659).
- [42]Turan, Murat (2013), “Madencilüğimizin Tarihsel Gelişimi”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.